

Юрій КАРПЕНКО

МОВА ТОПОНІМІВ — МОВА ЗЕМЛІ: ОНІМІЗАЦІЯ ТЕКСТУ ЯК ХУДОЖНІЙ ЗАСІБ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО “БЕРЕСТЕЧКО”

У новому історичному романі Ліни Костенко “Берестечко” — багатющий ономастичний простір, заповнений всіма можливими розрядами власних назв (немає тільки зоонімів). І панують серед них топоніми. Саме топоніми, а не антропоніми. Перших тут є 259 у 383 вжитках, а других тільки 130 у 359 вжитках — теж багато як на 153 сторінки віршованого тексту невеликого формату [5], але ж наполовину менше, ніж топонімів.

Така особлива схильність поетеси до власних географічних назв пояснюється, звичайно, індивідуально-авторськими смаками і притаманна іншим її творам [7, 76]. Але — не тільки цим. Кожен топонім іменує певний географічний об’єкт, і, використовуючи топоніми в найрізноманітніших текстах (від географії до поезії), автори так чи так мають на увазі ці географічні об’єкти, а не самі по собі слова — топоніми. Скажімо, в тексті “Згадав степи... Молочну, Янчекрак... (Не та що цей мурований задвірок” [5, 80] Богдан Хмельницький (а роман побудований як велетенський монолог гетьмана — він у творі є єдиним наратором) згадає об’єкти — ріку Молочну, інакше Молочні Води, що впадає в озеро Молочне поблизу Азовського моря, та ліву притоку Дніпра в Запорізькій області Янче-

крак, точніше Янчокрак [9, 373, 637]. Тут ідеться про об’єкти, а не про їх назви. Назви слугують позначенням об’єктів — і тільки.

А ось дві третини вжитих у романі топонімів зовсім (чи майже зовсім) не вказують на ті об’єкти, позначками яких слугують. Топоніми використовуються поетесою заради самих топонімів. Текст “Я воскресаю і знову гину. Несу свій хрест на свої Голгочі” [5, 13] не означає, що Богдан Хмельницький прямує у Підгаєцький район Тернопільської області, де й знаходиться нині зникле село *Голгоча* з хутором *Нові Голгочі* [11, 576]. Використано фонетичний перегук назв *Голгоча* — Голгофа, щоб виразити думку про хресний шлях гетьмана (“Лежу розп’ятий, та вже раз п’ятий! (...) Долоні мої процвяховані ятряться” [5, 13]), про те, що в Україні, на жаль, є й свої Голгофи...

У двох великих топонімічних партіях роману власні географічні назви використано як такі, без уваги до позначуваних ними об’єктів, але з пильною увагою до їх етимологічного сенсу, до внутрішньої форми, точніше — до того, що може сприйматись як внутрішня форма, будучи нерідко народно-етимологічним осмисленням чи домисленням. У цих двох випадках маємо навіть не просто онімізацію мови, а майже суціль онімічну мо-

ву. Думки й почуття виражаються топонімами. І в обох випадках йдеться про Україну, що виступає ніби заголовком цих топонімічних партій. Топоніми, маленькі часточки України, символізують всю Україну. Українськими топонімами поетеса окреслює українську ментальність, українську душу.

У монументальній “Історії України-Руси” М. Грушевського розділ про берегестецьку катастрофу має, серед інших, такий пункт: “Депресія і нове піднесення в народі і війську” [1, 257]. Ось ці два етапи подолання наслідків поразки й виражені у двох топонімічних фрагментах роману, про які йде мова. Перший з них [5, 23—25] і є предметом розгляду даної розвідки. Він включає 143 топоніми, вміщені в 61 рядок тексту. Ці всі 143 топоніми є реальними позначеннями реально існуючих чи таких, що існували колись (але не конче — в часи Богдана Хмельницького: деякі явно виникли вже після XVII ст.), географічних об’єктів у межах етнічної України. Це, окрім назви Україна, виключно ойконіми, назви поселень. Як народ географічно складається з сукупності людей, що живуть у різних населених пунктах, так душа народу складається з тих рис, що відбиті назвами цих населених пунктів.

Душа летіла над Україною.

Поля й поля. Півонія і півень.
Дрімайлівка, Нехаївка, Сватки.

Перший топонімічний рядок містить назви трьох сіл (два з них у Чернігівській області, останнє — в Полтавській), що відбивають спокійне, безтурботне й лінькувате життя, підпорядковане віковичним звичаям і традиціям (Сватки). Наступні ж рядки контрастують з наведеним, акцентуючи бойову енергію і вміння ставати супротив, відстоювати свої цінності.

А де ж мої Немирищі і Гнівань,
Велике Дрокове, Драчі, Шабельники?!
Мій Лютиж, мій Перечин і Суцани...

Названі села існують і досі, причому розкидані вони по всій Україні від Черкаської області (Шабельники) до Закар-

патської (Перечин), від Житомирської (Суцани) до Одеської (теж Шабельники). Використано як повторювані назви, наприклад у 1969 р. фіксувалося 5 сіл з назвою *Немирищі* [12, 2, 107], так і унікальні, існуючі в єдиному випадку, наприклад Гнівань у Вінницькій області [12, 1, 27]. Гетьман кличе на допомогу ті сили, які йому у його ситуації найпотрібніші. Далі душа заспокоюється, войовничість і дух заперечення спадають, картина сходить на мальовничий і такий рідний пейзаж.

Копичинці, Зозулиці, Тальне,
Попасне, Очеретяне, Гречане,
Затишне, Бурякове і Хмільне!
Прилуки, Луки, Липи, Липовеньки.
Лелеківки, Березівки, Стави.
Дубовий Гай, Гильці, Берестовеньки,
Великі Бубни — що ж задубли ви?!

А трапились Великі Бубни (село Роменського району Сумської області) — і знову спалах гнівної експресії. Та мовчать на разі Великі Бубни, не б’ють на сполох, не скликають людей — то ще поперед. І наступний фрагмент — теж пейзажний, але з активнішою участю людини, її господарської діяльності.

Пивці. Підварки. Вергуни. Баштанівка.
Висока Піч, Домашлин і Пії.
Житомир. Воєгоща. Каєтанівка.
Межирич, Коломия, Турбаї.

У всьому цьому топонімічному окресленні України де-не-де промайнуть і застільні мотиви: “Затишне, Бурякове і Хмільне”, а далі Пивці, Пії. Це не стільки про схильність народу, скільки про депресивний стан самого гетьмана. Він щойно увільнився від ханського полону і скоро буде в Павлочі. За історичними даними Богдан Хмельницький був у Павлочі лише три дні [1, 310]. За романом Ліни Костенко — значно довше і під Павлочю. І, як пише М. Костомаров, “прибувши у місто Павлоч, три дні і три ночі непробудно пив” [6, 53]. М. Грушевський про пиття згадує глухо, акцентуючи увагу на активній військовій, організаційній діяльності гетьмана: “відбув раду і по ній видав універсали” [1, 309].

собі в Африці й на Україну не зазіхають. Зате мають дзвінку назву. При цьому топонімія — то річ тонка й багатозарова, у поводженні вимагає обережності. Насправді єдине в Україні с. Бербери (нині вже не існує) ніякого стосунку до етносу бербери не має. Воно знаходиться у Великомихайлівському районі Одеської області і виникло в кінці XIX ст. — спочатку як хутір “при ек[ономії] Д. И. Берберова” [10, 3]. Утворена від прізвища господаря Д. Берберова множина Бербери, спочатку як назва (прізвисько) мешканців, закріпилась, за народним звичаєм, як назва поселення.

Але то — рівень наукової топоніміки, тут у принципі недоречний. Рівень же поетичної топоніміки без будь-якого перебільшення слід визначити як неперевершений, могутньо новаторський, що слід сказати й про весь твір Ліни Костенко та зокрема про наявний у ній онімичний компонент. І що “татарський клеїт”, і що “призвичаїлись” до пекла — все сказано, показано й аргументовано власними географічними назвами!

Наступний фрагмент топонімічного візерунку сповнений напруженої й різноскерованої експресії:

О Дар-Надія! Ждани та Бояни.
Іркліів. Мліів. Злобин веремій.
Великий Стидин. Халеп'я. Холоп'є!
Ліпляве братолюбних Балаклій.

Усі наведені тут ойконіми іменують тільки по одному поселенню, переважно на Лівобережжі, лише назва Балаклія (тюркського походження, від наймення річки з сенсом “джерело”) належить трьом населеним пунктам, тому в тексті вжита в множині. Підбір і послідовність топонімів у тексті має, гадаємо, приблизно такий досить критичний сенс. Люди чекають (Ждани) небесного дарунку (село Дар-Надія у Харківській області, офіційна українська назва Дар-Надежда) та оспівують надію на нього (Бояни). Хто рикав (насправді Іркліів — від річки Ірклій, назва якої за постановням тюркська, а за значенням — “звивиста”), хто мліє, хто злоститься у цьому сум'ятті, у цих

вереміях. То — великий сором! То холопська позиція! І не треба ліпитися (Ліпляве — село Канівського району на Черкащині) до різних “братолюбних” татарських Балаклій! Можна додати, що топонімічно загадкова назва села Халеп'я на Київщині з холопами аж ніяк не пов'язана, але перезвук виразно чується...

Наступний топонімічний акорд — про жахи й тягарі українського життя, про руїну, про пожежі, про смерть.

А он і Київ. Подивись — та пильно.
Моя Вкраїно, ти це чи не ти?
Скрізь Лиховки, Недогарки, Топильно.
Погарщина і Рубані Мости.
Зарубинці. Попільня. Попелюхи.
Полонне. Погорільці. Гробове.
Нежиловичі. Несолонь. Свиноухи.
Кальне, Грузьке, Холодне і Криве!

Усі ці поселення існують і досі. Пое-теса лише для узагальнення творить при потребі множинну форму з однинної (Лиховка, Рубаний Міст). Окремі з назв цих поселень мають настільки від'ємну експресію, що їх уже давно перейменовали. Наприклад, одні Свиноухи нині називаються Очеретним (Тернопільська область), а другі — навіть Привітним (Волинська область) [12, 2, 300]. Так змалювати страдницьку долю народу простим списком ойконімів, урозумітним лише застосуванням різних розділових знаків, — це вершина поетичної майстерності. Ще ніхто і ніколи не осягав онімичними засобами такої художньої виразності, як це зробила Ліна Костенко в романі “Берестечко”.

Продовження цієї топонімічної поеми, вмонтованої в роман, таке:

Бориничі. Дуліби. Гориславичі.
Яриловичі. Княжичі. Пеньки.
Старі Червища і Нові Безрадічі.
Нові Голгочі на Чотирбоки!

Були у борах дуліби, славне колись плем'я, що заснувало ще в глибокій давнині Антську державу, але понижили його у VII ст. авари (обрі). То одне з племен, що лягли в основу українського етносу. Там десь був і рід Гориславичів (про Рогніду-Гориславу Ліна Костенко

вже писала). Там десь вклонялися білому хліборобському богові Ярилу [4, 148—149]. До речі, історичні Яриловичі (у джерелах ще з фонетично закономірною зміною ненаголошеного *ja* → *je*: Єриловичі) знаходилися, схоже, на території сучасної Білорусії, але в старих етнічних межах України. За поясненнями М. Грушевського, у селі Яриловичах, на лівому боці Сожу, лівої притоки Дніпра, стояла козацька залага, а в Гомелі, правобіч Сожу — литовська. Чернігівський полковник Небаба, що тримав сіверський фронт, мав тут неодноразові сутички з литовським військом [1, 224—226].

Були колись бори, а zostались — пеньки. Старі Червища і Нові Безрадиці. Ці дві назви сіл у Волинській та Київській областях, поставлені поряд, перетворюються на образ разуючої сили: і від минулого тільки червища, і нині без радості. Маємо нову Голгофу — куди не глянь, на всі чотири боки. Назва села Хмельницької області Чотирбоки скидає з себе свою іменну структуру і знову стає сполученням числівника з іменником.

А далі — ніби загальний, підсумковий огляд українського життя й української ментальності:

Спасибівка. Терпилівка. Адами.
Звенигород. Гостомель. Хотимир.
Мала Глумча з Веселими Тернами
і П'ятихатки між Семимогил.

Гречне терпіння мало не від Адама, бажання миру, стає ще сил і на жарти, і на веселощі навіть поміж тернами, хоч могил більше, ніж хаток. Варто лише додати, що село Полтавської області Семимогил все ж в Україні єдине, а сіл з назвами П'ятихатки чи П'ятихатка — аж 15 [12, 2, 137]. А завершується ця неймовірна топонімічна поема-інкрустація, що є однією з найкоштовніших окрас роману “Берестечко”, такими рядками:

Усім вітрам відкритий на Роздолі,
на Кусоньки подертий у ярмі —
великий край Неданової Волі!
Хто ж волю дасть, як не взяли самі?!

Тут лише три топоніми, кожен з інди-

видуальним осмисленням. А *Неданова Воля*, що генетично вказує просто власника слободи (волі), стає фінальним символом і виразником провідної думки гетьмана: волі не дадуть, самим треба брати!

У романі П. Загребельного “Я, Богдан”, написаного теж у формі велетенського монологу Богдана Хмельницького, гетьман висновує: “В моєму серці вмістилася вся Україна. І воно не витримало” [2, 8]. Гетьман Ліни Костенко розкриває, перераховує всю Україну — і це зміцнює його серце, наснажує до боротьби за волю народу, дозволяє — ліпше за горілку — вийти з депресії, викликаной берестецькою поразкою й особистими жалями за Геленою. У ще одній прекрасній топонімічній інкрустації [5, 116—117], яка потребує окремого, спеціального розгляду, Богдан уже бачить світ і Україну не в таких темних кольорах — він готовий до боротьби і сповнений віри в перемогу. Історик так підсумовує свої студії цієї доби: “Загальне враження від перегляду української ситуації... таке, що гетьман і старшина протягом місяця... вже опанували сю ситуацію. Опанували швидко, енергійно, талановито” [1, 318]. Поет тонко й точно розкриває механізм цього процесу, використовуючи для того й свої неповторні топонімічні побудови.

Залишається звернути увагу на ще один топонімічний момент. Мало того, що гетьман волею поета називає серед інших і такі ойконіми (хоча б *Спасибівку*), які в його часи не існували. Україною він називає всю територію, де проживає український народ. А історично в часи Богдана Хмельницького було зовсім не так. Навіть саме Берестечко, місце поразки — то буде не Україна, а... Волинь [1, 282]. Так, так! Назва Україна тоді ще стояла в одному ряду з Волинню, Поділлям, не кажучи вже про Галичину, яка могла тоді ще зватися Червоною Руссю, але не могла — Україною. Назва Україна дійшла до Галичини і так само — до Буковини та Закарпаття лише в ХХ ст. А вся етнічна територія українського народу в добу Богдана Хмельницького, іменувалася — якщо іменувалася — Руссю

чи Малою (тобто первинною, споконвічною) Руссю. Щоб достовірно іменувати предмет своїх історичних студій, М. Грушевський мусив створити штучну назву *Україна-Русь*.

Отже, історично гетьман не міг іменувати (і не іменував), приміром, терени Прикарпаття Україною. Ця назва поширювалася по всій тій території, яку ми нині називаємо Україною, дуже довго — від XII ст., коли Україною називався невеликий шмат північного Лівобережжя — Переяславське князівство, до XX ст. Даний процес має свою історичну мотивацію [3, 86—87], однак для поетичних завдань роману Ліни Костенко він є неістотним. Гадаю, розв'язання проблеми в романі, тобто перенесення сучасного семантичного наповнення топоніма *Україна* в XVII ст., є оптимальним.

Цитована література:

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. 9, Кн. 1. — 871 с.
2. *Загребельний П. А.* Я, Богдан (Сповідь у славі). Роман. — К., 1983. — 511 с.
3. *Карпенко Ю. О.* Походження назви *Украї-*

на — загальної і власної // Ономастика та етимологія. Зб. наук. праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Железняк. — К., 1997. — С. 81—89.

4. *Карпенко Ю. О.* Головна форма слов'янського язичництва // Слов'янський збірник. — Одеса, 1999. — Вип. 6. — С. 146—152.
5. *Костенко Л. В.* Берестечко. Історичний роман. — К., 1999. — 157 с.
6. *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький. Історичний нарис. — К., 1992. — 93 с.
7. *Мельник М. Р.* Ономастика віршів Ліни Костенко: “Сад нетанучих скульптур” // Записки з ономастики. — Одеса, 1999. — Вип. 2. — С. 76—83.
8. *Муратов І. Л.* Кілька слів про цей розділ // Прапор. — 1989. — № 6. — С. 13—14.
9. *Словник гідронімів України.* — К., 1979. — 781 с.
10. *Список населенных пунктов и некоторые справочные данные по Тираспольскому уезду Херсонской губернии.* — Одесса, 1907.
11. *Українська РСР.* Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. — К., 1947.
12. *Українська РСР.* Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1969. — Т. 1. — 541 с.; Т. 2. — 632 с.